B.GENJEMURATOV DÓRETIWSHILIGINDE ERKIN QOSÍQLAR

Kamalova Dilfuza Enuarovna

Búgingi kúnde shayır B.Genjemuratovtiń dóretiwshiligi janrlıq jaqtan birqansha rawajlanǵanlıǵın kóremiz. «...bir shayır menen ekinshi shayırdıń arasındaǵı parq onıń az ya kóp jazǵanlıǵında emes, bálki ózinen aldıńǵılarǵa qaraǵanda qánshelli dárejede jańalıq ashıwı, janrlıq múmkinshiligin kóbeytiwi, obraz jasaw usılınıń ayrıqshalıǵı, dártli sezim hám sóz saplaw usılları tiykarında ayrıqsha kózge taslanadı»[1] ,- dep professor Kamal Mámbetovtıń keltirip ótken pikirleri shayır B.Genjemuratovtıń poeziyasına da baylanıslı tolıq qollanıwǵa boladı. Sebebi, B.Genjemuratov – novator shayır. Onıń qaraqalpaq poeziyasına alıp kirgen jańalıqları kóp. Atap aytqanda, ol házirgi qaraqalpaq poeziyasınıń janrlıq múmkinshiliklerin keńeytti, kórkem obraz jasaw hám kórkem forma jaratıw usılların jetilistirdi, sóz saplaw usıllarında ózine tán stiline ie boldı. **Verlibr** hám muashshaqlar shayır poeziyasındaǵı usınday janrlıq izlenislerdiń biri. Onda shayır sheber poetikalıq til hám kórkem súwretlew quralları arqalı tákirarlanbas obrazlar jaratıwı arqalı shayır shıǵarmalarında ishki forma ózgesheligi anıq sezilip turadı. Ilimpaz Qonısbay Yusupov shayırdıń dóretiwshiliginiń ózgesheligi haqqında: “Shayırdıń shıǵarmalarında jeńil uyqas quwalawshılıq, qurǵaq qatarlar, mánisi sayız sózler onsha ushıraspaydı. Sóz sheberiniń dóretpeleri forma hám mazmun jaǵınan alıp qaraǵanda ideyasınıń tereńligi, filisofiyalıq oylardıń basımlıǵı, simvolikalıq hám metaforalıq usıllardıń beriliwi, tariyx hám folklorlıq dástúrler menen baylanıstırılıwı hám qayta janlandırılıwı jaǵınan basqa shayırlardan ózgeshelenip turadı”[2]-dep atap ótedi.

Sonday-aq, Janızaq Esenovtıń “B.Genjemuratovtıń tiykarǵı sóz etileyin dep otırǵan “Saylandı shıǵarmalar” toplamında (“Qaraqalpaqstan”2012) tildiń leksikalıq baylıqları, jekke sózler menen sóz dızbekleri, jup sózler, olardıń seslik, morfologiyalıq ózgeshelikleri menen poetikalıq gáp-qatarlardıń sintaksislik stillik

[1] Генжемуратов Б. Әжинияз лирикасының поэтикасы. Нөкис, «Билим», 1997, 13-бет.
[2]Юсупов Қ. Кеўиллерди толқытқан поэзия. «Қарақалпақ әдебияты», Февраль, 2014, №2

qásiyetleri barınsha óz tereńligi, yaǵniy shayır ideyalına sáykesligi, lirikalıq qaharmanlardıń júrek dúrsilin anıq ashıp beriwge xızmet etiwi menen ayrıqshalanadı. Onda, hátteki, sózlerdiń qaytalanıwınıń ózi poetikalıq xizmet atqaradı, geypara morfemalar da sol poetikalıq dóretpelerge ózgeshe kúsh baǵıshlap, onıń estetikasın payda etedi"[3]-dep aytqan pikirleri shayır dóretiwshiliginde ishki formanı kórkem etip beriwde tillik ózgesheliklerinińayrıqsha ekenligin kórsetedi.

«Shayırdıń sóz etiw obekti keń. Ol poeziyanıń múmkinshiligin tolıq ańǵarǵan halda, waqıt hám kenislik shegaraların buzıp ótip tariyx penen búgingi táshwishlerdi tutastıradi. Bunday forma B.Genjemuratovtıń poeziyasında haqıyqıy kórkem sóz benen birigip, pikir ótkirligi, tujirimlılıǵın ele de arttıradı. Shayır poeziyasındaǵı ayrıqsha qubılıs- ol sózge, onıń mánisine itibar beredi. Basqa shayırlar túwe óziniń shıǵarmalarındaǵı ibaralar da taza qosıqlarında isletilmeydi»[4].

Shayırdıń poeziyasınıń derlik kópshilik bólegin erkin qosıqlar quraydı. Bul onıń ádebiyatımızǵa qosqan forma jańalıǵı esaplanadı. Bunday qosıqlarda shayırdıń erkin pikirlewin, aytajaq oyların tereń ańlaw múmkin. Sonday-aq, tásir etiw auditoriyasınıń keń bolıwın támiyinleydi. Janrdıń talabı da soǵan tolıq sáykes keledi. «Verlibr francuzsha vers – erkin, libres – sher, qosıq sózlerinen alınǵan. Dástúriy qosıq qurılısınıń ólshemlerine baǵınbaytuǵın lirika janrı. Verlibrdiń qatarlarınıń buwın sanları teń bolmay, uzınlı-qısqalı bolıp keliwi múmkin, geyde bir sózdiń ózi de bir qatardı ańlatadı. Shayır óz pikirin erkin beriw ushın qollanadı»[5].

Qaraqalpaq ádebiyatında verlibrlik formada jazılǵan qosıqlar XX ásirdiń 60-jıllarınan baslap payda bola basladı. Álbette, bul qubılıstıń payda bolıw sebebin qaraqalpaq poeziyası wákillerinińdóretiwshilik islerinde jańa jol, jańa soqpaq tabıwǵa umtılıwshılıǵınan izlesek boladı. Sol siyaqlı qaraqalpaq klassik

[3]Есенов Ж. Тил-жүрек айнасы (Бахтыяр Генжемуратов поэзиясы мысалында). «Еркин Қарақалпақстан», 11-январь, 2014, №5.
[4] Оразымбетов Қ. Ҳәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы ҳәм типологиясы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 2004, 16-бет
[5] Ахметов С., Есенов Ж., Жәримбетов Қ. Әдебияттаныў атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. Нөкис, «Билим», 1994, 33-34-бетлер.

ádebiyatında Ájiniyazdıń hám házirgi qaraqalpaq ádebiyatında I.Yusupovlar óz dáwirindegi poeziyaǵa jańa formalardı alıp kelgenligi belgili. Verlibr janrı da usınday búgingi kúndegi ádebiy process jemisi esaplanadı.

Búgingi kúnde qaraqalpaq poeziyasında erkin qosıq formasında qosıq dóretip belgili bolǵan shayırlar qatarına Sh.Seytov, K.Karimov, J.Izbasqanov, S.Ibragimov, B.Genjemuratov, Sh.Ayapov, K.Reymovlardı atap ótiwge boladi. Usı qosıq formasınıń rawajlanıw barısın usılardıń shıǵarmalarında kóriwge boladı. Bunday shayırlarımızdıń erkin qosıq formasına ayrıqsha dıqqat awdarıwı ádebiyat teoritiklerinıń aldına erkin qosıq formasınıń teoriyalıq máselelerin izertlew talapların qoydı. Qaraqalpaq poeziyasında **verlibrdiń** teoriyalıq máseleleri P.Nurjanovtıń "Dáwir talabı hám kórkem ádebiyat" (Nókis,1993) miynetinde, "Verlibr haqqında oylar" hám "Saratan" maqalalarında, Q.Orazımbetovtıń "Erkin qosıq-talant sinshısı" ("Ámiwdárya",1992), "Házirgi qaraqalpaq lirikasında kórkem formalardıń evolyuciyası hám tipologiyası" (Nókis,2004), Q.Yusupovtıń "Erkin qosıq qaraqalpaq ádebiyatında jańalıqpa?" ("Jas Leninshi"1991, 12-noyabr) izertlewlerinde hám W.Gaylieva, A.Dosımbetovalardıń kandidatlıq dissertaciyalarında dıqqat bólindi[6].

Verlibrlik formada qosıq dóretken shayırlardıń óz qosıǵın oqıw manerası da hár qıylı, olar bir-birinen keskin ayrılıp turadı: birewleri jay temp penen oqısa, ekinshileri kóteriŋki ruwh, bálent lapız, ózine tán intonaciyalıq qashırımları menen oqıladı. Bizińshe, qosıqtıń prozadan, verlibrdiń tradiciyalıq formadaǵı qosıqtan usı jerde ayırmashılıǵı keskin bilinedi[7].

Erkin qosıqtaǵı buwnaq, ólshem ózgeshelikleri hárbir tildiń tábiyatına baylanıslı boladı, biraq qosıqtıń sırtqı kórinisi, anıǵı qosıqtıń qatarlarǵa bóliniwi, qosıq qatarlarınıń mazmun talabına sáykeslenip "tekshelerge" bóliniwi pawzaǵa

[6] Гайлиева О. Ҳәзирги қарарақалпақ поэзиясында аралық формалардың жанрлық ҳәм формалық қәсийетлери (1970-2000 жыллардағы еркин қосық ҳәм насырый қосықлар): Канд. дис. Нөкис, 2006; Досымбетова А. Шаўдырбай Сейитов лирикасында көркем форма (дәстүрий ҳәм жаңа формалардың синтези, сүўретлеў усыллары, еркин қосықлардың формалық өзгешеликлери). Канд. дисс. Нөкис, 2008.

[7]Нуржанов П. Дәўир талабы ҳәм көркем әдебият. Нөкис, «Билим», 1993, 17-бет.

ayrıqsha itibar beriw, V.Mayakovskiy shıǵarmalarınıń poetikasınıń tásirin kórsetedi – dep jazdı ózbek ilimpazı U.Tuychiev[8].

«…Eger «qosıq prozada bere almaǵan sezimdi, tuyǵını sáwlelendiriw múmkinshiligine ie» (L.N.Tolstoy) bolsa, erkin qosıq kópshilik jaǵdayda dástúriy qosıq formasında bere almaǵan oydı, pikirdi bere alıw múmkin. Sebebi, ondaǵı formanıń erkinligi, uyqastıń, ırǵaqtıń jaydarlıǵı shayırǵa usınday múmkinshilik jaratadı»[9].

B.Genjemuratovtıń dóretiwshiliginde erkin qosıqlardıń ájayıp úlgilerin kóriw múmkin. Atap aytqanda, “Bir ananıń balalarına”, “Sahra!- Tentekliktiń anası…”, “Zámin tawdaǵı Ázim Súyin aytımları”, “Jeti babamnıń ismin ayt, Jayhun!”, “Shóllegenmen pútin diydarıńa”, “Zer-zebil jawında adasqım keler”, “Isenemen”, “Kóńil dápterimde soraw belgisi «?»”, “Jarılıs”, “Sarǵısh japıraqlardıń samalları”, “Shashlarıń”, “Gúz saǵan usamayman” h.t.basqa qosıqlarında **verlibrge** tán shayır aytajaq mazmunın erkin bayanlaw, pikirdi úlken dárt, tolǵanısları arqalı beriw ásirese, B.Genjemuratovqa tán batıllıq hám tereń ishki emociyanı kóriw múmkin.

Hár nazlı qádemińe,
tas jollar tańlanar,
tańlayın qaǵıp:
«Pah, pah, pah!...»
Anaw biz ókshenińqadalǵan ornı,
qıdıǵın keltirer kógis taslardıń:
«Ah, ah…»
Tas qılıp jaraca bizdi qudayım,
júrgen jollarıńa tóseler edim,
ókshelerińdi súyip:

[8] Туйчиев У. Ўзбек совет поэзиясида бармақ системасы. Т. 1962, 144-бет.
[9] Оразымбетов Қ. Ҳәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы ҳәм типологиясы. Нөкис, «Билим», 2004, 54-бет.

«Wah…»[10]

Shayırdıń bul qosıǵı kúshli sezimge hám lirikalıq qaharmannıń ishki ruwhıy tolǵanıslarına bay. Ondaǵı hárbir qatar, hárbir sózde shayırdıń súygen qızına bolǵan saǵınısh, muhabbat sezimi qálbinen lawlap atırǵan jalın sıyaqlı boladı. Bunda sezimler gradaciyalıq usıl arqalı kem-kem kúsheyip baradı. Dáslep qızdıń nazlı qádemi jollardı tańlandıradı, soń kógis taslardıń qıdıǵın keltiredi. Al, sońında lirikalıq qaharman súygeniniń jolına tas bolıp tóselip, oniń ókshelerin súyiwdi qáleydi. Demek, shayır bunday ishki ruwhıy tolǵanıstı erkin qatarlarda beriw arqalı qosıqtıń tásırliligin kúsheytken. Verlibrge tán qosıq qatarlarında buwın sanlarınıń teńligi saqlanbaǵan. Bunnan shayırdıń tiykarǵı ózgesheligi yaǵniy óz qosıqların bir tempke barabar áste júriske qurmaydi, sonlıqtan da olardı bir dem menen oqıp shıǵıw múmkin emes. Sonıń menen birge shayırdıń óziniń qosıǵın kórkem oqıw usılı bar. Bunda dawıs tolqını birese kóteriński, birese túsiński bolıp, túrlishe dónip turadı.

Sam-saz átirap –
Zal únsiz…
Sam-saz japıraq –
Tal únsiz…
qabaǵınan qar jawar,
álip qáwmet Daraqlar.

Tislenedi gerbishler,
jinkózlener sharaplar:
“Shayır, ǵálet ettiń”,- der
“Shayır, qattı kettiń”,- der.[11]

[10] Генжемуратов Б. Сайланды шығармалар. Қосықлар ҳәм поэмалар.- Нөкис, «Қарақалпақстан», 2012, 134-бет.

[11] Генжемуратов Б. Сайланды шығармалар. Қосықлар ҳәм поэмалар.- Нөкис, «Қарақалпақстан», 2012, 94-бет.

Shayırdıń «Túrkan oyda «Jeti qaraqshı» ǵa telmirip ... »[12] dep atalǵan qosıǵı **da verlibr** janrında Watan temasın hám onı ulıǵlaw ideyasın ózinde sáwlelendirgen.

Túrkan oyda «Jeti qaraqshı» ǵa telmirip,
uwayımlayman jurtımdı:
Topan suwdı umıtqan, Nuw payǵambardı umıtqan,
endi **topan qum** basatuǵınan biyxabar,
Jurtımdı uwayımlayman.

Bunda lirik qaharaman óz jurtın topan suw basıwınan uwayımlaydı hám keleshegi haqqında qayǵıradı. Sonday-aq, tómendegi qatarlar arqalı xalıqtı birlikke, awızbirshilikte jasawǵa hám tuwılgan jer qádirin biliwge shaqıradı. Máselen:

Altı aǵa alalanıp awzındaǵını aldırǵan jurtım,
tórt ini daralanıp, qaǵanatın jawǵa qaldırǵan jurtım!
Qayıq jasap, topan suwdan saqlap edi Nuw payǵambar,
topan qumda janıńa arasha túser kimiń bar!?

«Qutadǵu bilig» tiń qádirin bilmey,
kesapatına giriptar bolgan jurtım.

Shayır bunday ideanı beriwde verlibr janrınıń múmkinshiliklerinen barınsha sheber paydalanǵan. Verlibrge tán sózlerdiń qaytalanıwları, qatarlardıń bir sistemaǵa baǵınbay tez-tez sınıp turıwı, bir oy juwmaǵınıń bir qatarda tamamlanbay, 2-3-qatarlarda da beriliwi, buwın sanlarınıń saqlanbay hár qıylı bolıwı ushırasadı. Sonday-aq, hárbir qollanılǵan sózge jan endirgendey, tásir etiwi júdá kúshli, oqıǵan adamnıń kewline tereń oy saladı. Mısalı, joqarıda keltirilgen qásiyetlerdi ózinde jámlegen shayırdıń “Jaqsı adamlardıń júregi…”[13] qosıǵı shayır T.Mátmuratovtıń esteligine arnalǵan.

[12] Генжемуратов Б. Сайланды шығармалар. Қосықлар ҳәм поэмалар.- Нөкис, «Қарақалпақстан», 2012, 44-бет.

[13] Генжемуратов Б. Сайланды шығармалар. Қосықлар ҳәм поэмалар.- Нөкис, «Қарақалпақстан», 2012, 21-бет.

Mashınlar qaǵıssa Tórtkúl kóshede - 11

Nákas aytar kúlip: “áne, keregi!” – 11

Biraq, - 2

jaralanıp - 4

qalar desedi - 5

ıńıranıp… - 4

Jaqsı adamlardıń júregi… - 9

Turmıs - 2

shadlıq – ǵamın teńdey ákeler… - 9

Onda dos-yaran kóp, tez-tez keledi. - 11

Sawlıq bolmasa da - 6

qadaq kóterer, - 6

Jaqsı adamlardıń júregi… - 9

Kórip turǵanımızday, B.Genjemuratovtıń bul qosıǵı belgili bir ólshemge túspeydi. Buwın sanları da pikirdiń beriliwine qarap, geyde kóterińki, geyde túsińki bolıp teń kelmeydi. Verlibrde intonaciya, logikalıq oy, meditativlik pikir oǵada úlken rol atqaradı. Verlibr formada jazılǵan qosıqtıń jaqsı shıǵıwı shayırdıń kóp izleniwinen ǵárezli. Biraq, sonı atap ótiwimiz kerek, kórkem sóz sheberiniń oylawınıń psixologiyalıq ózgesheligi, keypiyatı bul qosıq formasın dóretiwde úlken rol oynaydı.

B.Genjemuratov erkin qosıqlarına tán ózgesheliklerdiń biri tákirarlanıwlardıń paydalanılıwı bolıp esaplanadı. Ayırım sózlerdiń, sóz dizbekleriniń, qatarlardıń tákirarlanıwı qosıq mazmunıń ashıp beriwge járdemlesedi. Shayır tákirarlawlar arqalı lirikalıq qaharmannıń keypiyatın jetkerip beredi. Qaharmannıń sezimleriniń kúshliligin kórsetedi. Qosıqta ayırım sózlerdi, sóz dizbekleriniń qayta-qayta tákirarlanıwı nátiyjesinde sol sózlerge ayrıqsha itibar beriledi. Qosıq mazmunınıń ideyasın anıqlaytuǵın sózge logikalıq pát túsip, tákirarlawlar oqıwshıǵa úlken tásir kórsetedi.

Sarǵısh japıraqtıń samalları
miyzanıń Salıp ketti júregime,
qırawlatıp ketti qálbimdi...
Bálkim,
sál tońdırıp
ketkendur
seniń de
júregińdi
sońǵı ushırasıwdıń samalları…
sentyabr samalları...
Esimde –
gárdishli basılǵan qádemler...
Japıraqlar tas jolda shashılar edi.
Gúz paslınday
húwlep
qaldı kewlimde
sol demler.
Tallar arasınan asıǵar edi,
saǵan hám maǵan
sońǵı xoshlasıwdıń samalları...
sentyabr samalları...[14]

Bunda tiykarǵı dıqqat awdarılıp turǵan “samalları” hám “sentyabr samalları” sózleri qaytalanıwı arqalı intim lirikasınıń qásiyetlerin kúsheytip lirikalıq qaharmannıń ishki tolǵanısların bere alǵan hám oqıwshıda estetikalıq sezimlerdi oyatadı.

B.Genjemuratov lirikasında erkin qosıqlar ayrıqsha lirikalıq forma bolıp, olarda forma erkinligi arqalı mazmun erkinligi júzege shıǵarılǵan. Shayır erkin

[14] Генжемуратов Б. Сайланды шығармалар. Қосықлар ҳәм поэмалар.- Нөкис, «Қарақалпақстан», 2012, 100-бет.

qosıqlardıń qaraqalpaq poeziyasında massalıq tús alıwına, poeziyamızdıń formalıq jaqtan bayıwına salmaqlı úles qostı.